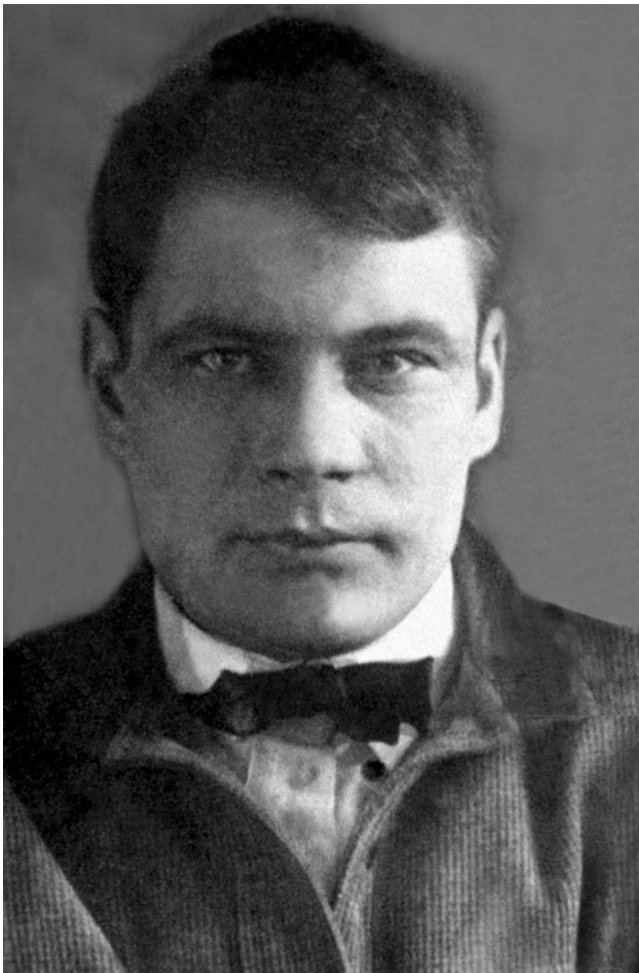

ЛЮДИНА З «ХИМЕРНИМ ЙМЕННЯМ»

А нас, тих, що знали зарані пісню,
Заспівають у трави, квіти й коріння,
Вітерець хвильовий пролетить і свисне,
Тичину блакитний елан оповине.
Закиває лісними очима сосюра,
І знайдеться десь перекручений корінь,
Такий незграбний, такий чудернацький і бурий,
Що для нього назвищ не стане тих,
Ще раз полізуть в історію
І наречуть йому химерне ймення:
— Йогансен.

(«Метемфісис» — з утопічної поеми Майка Йогансена «Комуна»).

З-поміж побіжних згадувань про Майка Йогансена в поважних новітніх монографіях впало в око досить прикметне означення — «найграйливіший і найменш досліджений письменник цієї епохи»¹, доби «червоного ренесансу». Бувши, за власним висловом, «поетом, сценаристом, романістом, лінгвістом, новелістом, автором граматик, поетик, словників, численних перекладів із мов усіх народів світу» та й загалом людиною різноманітних захоплень², літератор залишив по собі велику й цінну спадщину, розсіпану

здебільшого по газетних шпальтах, журнальних сторінках, архівних теках й окремими виданнями, що, з огляду на час виходу і долю митця, й нині

¹ Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К.: Либідь, 1997. – С. 175.

² Автобіографія Майка Йогансена, того Йогансена, що оздобив прологом, епілогом та інтермедіями 133 книгу «Літературного ярмарку» // Літературний ярмарок. – 1929. – №3 (133). – С. 2-5.

залишаються неприступними (навіть Книжкова палата України має лише кілька з понад двох десятків його книжок).

Вихід книжки вибраної прози у видавництві «Смолоскип» 2000-го року засвідчив надзвичайний інтерес сучасного читача до цієї постаті та насамперед — до художнього світу Майка Йогансена. Наклад розійшовся — як на українські мірки — миттєво, а за півроку видання взагалі перетворилося на бібліографічну рідкість, що вже говорить про його видання «Поезії» 1989 року. Власне, саме ці дві книжки стали певними етапами актуалізації й повернення письменника в літературний та літературознавчий обіг, проте, безумовно, не могли повною мірою розкрити всі грані його таланту. Не зроблять цього й «Вибрані твори», що вийшли у видавництві «Смолоскип» 2009 року, та, поза всяким сумнівом, ця книга стала найповнішим на сьогодні виданням творів Майка Йогансена — Михайла Гервасійовича Йогансена.

Таке не зовсім звичне на слух українця ім'я він одержав від батьків — учителя німецької мови Гервасія Гайнріховича Йоганнсена³, вихідця з Латвії, й Ганни Федорівни Крамаревської з роду старобільських козаків, коли народився в Харкові 16 жовтня 1895 року. Початкову освіту здобув удома. Потім навчався в гімназії, присвячуючи вільний час футболу, грав в одній із місцевих команд, та «біологічному практикуму» разом зі своїм сусідом й тезкою Михайлом Ветуховим (згодом — президентом Вільної Української Академії Наук) на Журавлівських схилах, куди виходили вікнами їхні будинки⁴. У навчальному процесі Йогансена особливо приваблювала математика. Також він цікавиться сучасною літературою, випробовує власне перо — перші свої вірші пише німецькою та російською мовами. У старших класах зі своїм товаришем по гімназії Григорієм Петниковим⁵ стає близьким до кола Миколи Асеева, Велемира Хлебнікова, Володимира Маяковського.

³ Відповідно до вимог українського правопису Йогансен писав своє прізвище з однією «н».

⁴ Журавлівські схили – місцевість у Харкові між центральною нагірною частиною (вулиці Чайковська й Лермонтівська) та Журавлівкою (на початку століття – передмістя, нині – частина Харкова). Будинок Йогансенів не зберігся.

⁵ Григорій Петников (1894–1971) – відомий російський поет, окремі твори та книги котрого неодноразово перекладав українською М. Йогансен.

Щоправда, пізніше, зі вступом до університету та через потребу долати матеріальну скруту репетиторством, відійшов від футуристично-поетичної богеми.

1917 року успішно складає випускні іспити класичного відділення історико-філологічного факультету Харківського університету. Отримує науковий ступінь магістра філології. Увесь час вчителює. Приблизно в ці роки «пройшов словесний відділ, склав за нього іспити в Харкові (але диплома не вибирав)⁶ і дістав доручення читати історичний курс української мови на Полтавському філологічному факультеті. Після того з перервами викладав у Харківському ІНО»⁷. Чимало часу приділяє мовознавчим студіям, досліджує особливості говірок Миргородського повіту, складає один із перших підручників української мови. Ще року 1918, зізнається Майк Йогансен у своїй автобіографії, «почав писати вірші українською мовою і знайшов, що вони виходять природніше»⁸. На 1920–1921 роки припадає його поетичний дебют.

«Наш Універсал до робітництва і пролетарських мистців українських» за підписом Миколи Хвильового, Володимира Сосюри та Михайла Йогансена у збірнику «Жовтень» від 6 листопада 1921 року заманіфестував його прихід у літературу, як, зрештою, і всього покоління «червоного ренесансу».

«Однаково одгетькуючи всіляких неокласиків, що, підфарбувавшись червоним карміном, годують пролетаріят заялженими формами з минулих століть, і життєтворчих футуристичних безмайбутників, що видають голу руйнацію за творчість, та всілякі формалістичні школи і течії..., оголошуємо еру творчої пролетарської поезії справжнього майбуття...», — писали у своєму маніфесті «співці живої творчости пролетаріату», його боротьби, «поети-піонери в яскравий світ — комунізм», котрі творять «первістки поезії переможця — пролетаріату», організовують «регулярну армію мистців

⁶ Напевне, тут йдеться про навчання в аспірантурі, що згадується в різних джерелах.

⁷ Йогансен М. Автобіографія // Йогансен М. Поезії / Упорядкування, вступна стаття та примітки С. Крижанівського. – К.: Радянський письменник, 1989. – С.174.

⁸ Там само.

пролетаріату». «Наші лави крилаті спаюватимемо залізною дисципліною робочих ритмів і пролетарських метафор. В цьому попередники наші й пророки — Шевченко і Франко. <...> Мову українську беремо яко певний і багатий матеріал, даний нам у спадщину тисячолітніми поколіннями батьків наших — селянства українського.

Перетворимо, переплавимо, перекуємо ті скарби селянські на нашій фабриці, в огні нашої творчості, під молотами наших зусиль одностайних»⁹.

На цей час стара генерація літераторів майже вся опинилася на еміграції, залишивши Україну разом із військом УНР. Виїхав провідник української лірики Олександр Олесь, батько українського модернізму Микола Вороний, Володимир Винниченко, Спиридон Черкасенко, Микита Шаповал і багато інших. Дехто, як, приміром, Степан Васильченко, приголомшений революційними подіями, замовк.

Почався, — зазначав Володимир Коряк, — «цікавий процес не тільки переоцінки цінностей, а власне — процес загибелі старої, буржуазної української літератури»¹⁰ і, відповідно, — зародження та формування якісно нового мистецтва, творити яке й було покликане пореволюційне покоління письменників.

По суті, від 1921 року — із завершенням бурхливої доби Української Народної Республіки — наша література вступає в новий період свого розвитку. Ще з літа цього року в Харкові, столиці Радянської України, довкола газети «Вісті ВУЦВК», редагованої відомим поетом Василем Елланом-Блакитним, у недалекому минулому провідним діячем партії українських есерів (боротьбистів), гуртуються Володимир Коряк, Микола Хвильовий, Володимир Сосюра та Михайло Йогансен — усі з такими різними й водночас характерними долями, залюблені у слово й сповнені творчої, кипучої енергії та віри в себе, в українське слово, в оновлену Україну. Саме за їхньої безпосередньої участі й сприяння розпочинається

⁹ Хвильовий М., Сосюра В., Йогансен М. Наш Універсал // Жовтень. – Х., 1921. – С.1-2.

¹⁰ Коряк В. Сьогочасна українська література (Доповідь в комуністичному університеті ім.Артема) // Коряк В. В боях. Статті і виступи 1925 – 1930. – Х.: ДВУ, 1930. – С.125.

літературний процес, що вже нині потрактовується літературознавцями як одне з найцікавіших явищ в історії української літератури.

І роль Майка Йогансена в цьому далеко не остання. Виступаючи творцем та теоретиком нового художнього слова — мистецтва переходної доби — на сторінках часопису «Шляхи мистецтва» та в інших періодичних виданнях, він докладає чимало зусиль задля консолідації сил молоді української літератури, виступає одним із засновників та організаторів Спілки пролетарських письменників «Гарт», обґрунтовує завдання й напрями діяльності, бере активну участь у розбудові кущової мережі «Гарту», зокрема, сприяє створенню київської організації та налагодженню плідної співпраці з письменниками-киянами.

Паралельно виходять і перші книжки поезії — «Д'горі» (1921), «Кроковее коло» (1923), «Революція» (1924), «Пролог до Комуни» (1924) — та її теорії «Елементарні закони версифікації (віршування)» (1922). Спираючись передусім на мову, адже «тільки в мові — невичерпне джерело нових образів»¹¹, Майк Йогансен на своїх «філософічних ландшафтах» (саме такий підзаголовок містила знакова у творчості поета книжка «Кроковее коло») вибудовує неоромантичний міф про творення нового світу — «космосу» — «Комуни» — «Ірію» — «України»:

Й серед сірого-сивого голо.
У безмежній пустій порожнечі
Позначилося кроковее коло
І вийшло з туману по плечі.

В мої дні, і наші тижні
Зібгало в залізну раду,
І ринули іскри рижі

¹¹ Йогансен М. Елементарні закони версифікації (віршування) // Шляхи мистецтва. – 1921. – №2. – С.117.

В неосяжне сиве свічадо¹².

Характерна йогансенівська поетика ще більш увиразнилася з наступними збірками «Доробок» (1924), що увібрала в себе попередні й стала «поезії книжкою першою», та «Ясен» 1930 року, названа вже самим автором «поезії книга друга».

«Міфологізована» поетична гра з її по-йогансенівському тонким імпресіоністичним інструментарієм виходить на передній план як один із найоптимальніших варіантів існування художнього слова в тексті, проте надреальність його звучання в реальності нового світу виявляється лише невдалою спробою згармонізувати людину зі світом.

Це особливо гостро відчувається у третій і водночас останній книзі поезій — «Балади про війну і відбудову» 1933 року. Від початку романтичні «філософічні ландшафти», з яскравим домінуванням людини-творця з когорти «перших хоробрих», еволюціонують через експеримент зі словом в «обезлюднений» світ «ідей» та «речей», де героя вже немає. Залишилися хіба що фантоми на «реалістичних рейках» абсурду¹³.

«Як усякий сильний поет, — зазначав автор у “Передньому слові” до підсумкової книги “Поезії”, що мала характер вибраного у хронологічно витриманій композиційній схемі, — я написав багато слабих віршів, чимало середніх і небагато сильних. У цій книжці я зібрав усі. Читаючи її, ви перейдете від стихійної романтики юнацьких літ через манівці романтики чистого слова до балад активного учасника соціалістичної будови»¹⁴, де поет, за власним зізнанням, «замість туманного романтизму намірявся дати яскраві образи «речей»¹⁵.

Авторське окреслення власного наробку лягло в основу поділу поетичної творчості Йогансена на три періоди, означені в часі виходом

¹² Йогансен М. Поезії ... – С.59.

¹³ Докладніше див. монографію: Мельників Р. Майк Йогансен: ландшафти трансформацій. – К.: Смолоскип, 2000. – 156 с.

¹⁴ Йогансен М. Передне слово // Йогансен М. Поезії. – Х.: Рух, 1933. – С.5.

¹⁵ Йогансен М. Автобіографія... – С.175.

етапних книжок: перший — 1921–1924 рр., другий — 1925–1930 рр., третій — 1931–1933 рр.¹⁶. Цей поділ можна віднести й до всього творчого шляху, поставивши крайньою датою смерть письменника.

Період, що розпочинався 1925 роком, виявився особливо плідним для Майка Йогансена та його найближчого оточення, вершинним за творчим піднесенням і художнім виявом. Щодо зовнішніх атрибутів, то цей відтинок часу також умовно можна означити добою ВАПЛІТЕ і «Літературного ярмарку».

Ще активно розбудовуючи «Гарт», зізнавався пізніше Йогансен у своїй автобіографії, — «почував хибність того погляду, ніби література “організує” людей, але, будучи дисцилінованим членом “Гарту”, у друкові не протестував»¹⁷. Проголошена на зорі десятиліття ідея, знайшовши реальне відображення в масових літературних організаціях «Плуг» та «Гарт», засвідчила свою утопічність, а чи, принаймні, несвоєчасність. У відстоюванні самобутності мови, культури, нації вагомим аргументом повинна була стати національна література високого — «європейського» — художньо-естетичного рівня. Саме такими були орієнтири діяльності Вільної Академії Пролетарської Літератури, одним із фундаторів якої виступив Майк Йогансен.

«І у віршах своїх, і в прозі, і в теоретичних статтях неуклінно старався підняти українське слово до європейського рівня», — підсумовував письменник року 1929-го¹⁸, висловлюючи тим самим і кредо «ваплітян». Варто зауважити, що, обстоюючи головні постулати ВАПЛІТЕ, у літературній дискусії Майк Йогансен активної участі все ж не брав, зосередившись головним чином на творчості.

Рік 1925 став роком утвердження його як прозаїка, прозаїка з оригінальним, притаманним лише йому почерком. Виходять друком збірка

¹⁶ Після 1933 року поезія Майка Йогансена окремими книгами не виходить, але, звичайно ж, це не означає, що на цьому вичерпується його поетичне надхнення. Цілком можливі нові знахідки віршів та поетичних перекладів (особливо з німецької мови).

¹⁷ Йогансен М. Автобіографія... – С.175.

¹⁸ Йогансен М. Автобіографія ... – С.175.

оповідань «17 хвилин» і пригодницький роман «Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших».

Уже ці перші книжки одразу визначили чи не найприкметнішу рису, що вигідно вирізняла Йогансена з-поміж тодішнього письменства — яскраво виражена фабульність, чітка конструкція і захоплюючий, гострий, незрідка авантюрний сюжет. Зрештою, це увіходило в його концепцію прози як такої: «Для того, щоб нам вибитись на “велику” літературу, нам не вистачає серйозного відношення до фабульної розробки. Статичну прозу дуже люблять вчителі словесности (для диктантів), але читачі її не любляють», — читаємо в авторському «підручнику» «Як будується оповідання»¹⁹. — «Коли лірика подібна до любовної пригоди, то новела нагадує радше комерційний контракт, за яким автор обов'язується розповісти щось цікаве, а читач погоджується цьому повірити й узяти все за реальність, принаймні на час читання. Отже, щоб скласти такий контракт, треба мати чим торгувати. Систематично розповідати с а м о г о с е б е, як то роблять ліричні поети, в прозі не можна, в прозі це можна зробити тільки один раз.

Таким чином, ми дійшли до того, що т р е б а щ о с ь м а т и д о р о з п о в і д а н н я ...»²⁰.

Така вимогливість до написаного й водночас іронічна грайливість, орієнтація на потреби й запити читача та напівсерйозне потрактування літератури як речі передусім утилітарної — «...в наших умовах мистецтво міститься десь поміж мороженим та сельтерською водою що до ролі своєї в виробничому процесі»²¹, що, в першу чергу, спрямовувалося на порятунок власне художності слова, — все це йшло врозріз із тодішніми ідеологічними установками на твір-агітку.

Виступаючи після ліквідації ВАПЛІТЕ на театральному диспуті 8 червня 1929 року, нарком освіти УСРР Микола Скрипник зазначав: «... орієнтація на кваліфікованого, витвореного попереднім десятиріччям історії

¹⁹ Йогансен М. Як будується оповідання. Аналіза прозових зразків. – Х. : Книгоспілка, 1928. – С.28.

²⁰ Там само. – С.29.

²¹ Там само. – С.9.

й роками революції міського споживача культурних цінностей, ця орієнтація, в протилежність до орієнтації на масового пролетарського глядача — читача в літературі, привела до “Вальдшнепів”²², до фашистських шляхів у нашій українській літературі. Це не випадок, що “Вальдшнепи” не були одиницями. На нашій обрії культури літали не лише “Вальдшнепи”. Там Червоноградським шляхом проходить учення Йогансена про те, як писати літературні твори ...»²³.

Слід наголосити, що творчу практику й теорію Майка Йогансена чи стосовно прози, чи поезії, а чи інших виявів натхнення письменника — слід сприймати як органічну єдність, як додатковий зміст, напрямок інтепретаційної думки, окреслений самим письменником. Утім, щодо безпосередньої авторської оцінки свого дебюту в книгах прози, то в автобіографії віднаходимо лише занадто критичну згадку про «книжечку слабеньких оповідань (“17 хвилин”)²⁴ і жодного слова про «Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших», хоч, зрештою, це явище в українській літературі, попри всі вади дебютності, далеко не проминальне.

Побудований за кращими традиціями жанру пригодницького роману, твір має також і низку рис власне йогансенівського літературного експерименту: яскраво виражена кінематографічність викладу, напружено подієва змінюваність «кадрів» та місця їхнього розгортання (Америка, Британія, Франція, Африка, Україна), демонстративний монтаж окремих епізодів, подекуди навіть епатажний, скажімо, посиленням на джерела запозичень — «Казки народів Африки», редаговані Григорієм Петниковим, лист Фрітьофа Нансена тощо, — все це нанизується на багатолінійність та багатоплановість сюжету, що зрештою об’єднується наскрізною магістраллю — історією родини Лейстонів.

Кожний розділ було подано як окремий випуск, оригінально оформлений художником Вадимом Меллером, з огляду на тодішні

²² Твір Миколи Хвильового.

²³ Лесь Курбас у театральній діяльності, в оцінках сучасників, – документи. – Балтімор, Торонто: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1989. – С.569.

²⁴ Йогансен М. Автобіографія... – С.175.

поліграфічні можливості — обкладинкові колажі й знакова типографія безпосередньо в текстовому просторі, та на підсилення сюжетної напруженості з коротким припочатковим змістом і анонсом наприкінці.

Окремим пунктом можна назвати й класичну літературну містифікацію. Попри те, що уривки з роману впродовж 1924 року було оприлюднено в періодиці за підписом Йогансена, — вже 1925-го він виходить під псевдонімом.

У передмові зазначається, що ім'я на обкладинці — «Віллі Вецеліус (Willy Wetzelius) — псевдонім Антона Райнке, що народився р. 1893 в німецьких колоністів у Запоріжжі (на Хортиці)» і загинув у випадковій сутичці з фашистами в Німеччині. Авторіві передмови, схованому під криптонімом М.К., «довелося, перекладаючи /на обкладинці ж стоїть *“переклад А.Г.Г.” — Р.М./* дописувати останню главу»²⁵, де, між іншим, вмонтовуються напівмістифіковані факти з життя цілком реальної людини — художника Сашка, прибулого до Харкова з Німеччини й знаного нами тепер як Олександр Довженко.

Така заплутана й химерна передісторія, як і годиться в подібних випадках, на українському ґрунті несла в собі ще й додаткове навантаження, адже читачам пропонувався перший вітчизняний пригодницький роман. І, що варто відзначити, твір мав неабиякий успіх — упродовж 1925 року вийшло десять випусків загальним накладом 100 тисяч примірників.

За дещо відмінним підходом вибудовувалася збірка оповідань вже не Вецеліуса, а таки Йогансена «17 хвилин». Притаманна письменникові фабульна напруга зосереджується на чітко окреслених фактах — історіях окремих речей (ленінської картки, фетишизованого уявного револьвера, виписаного рахунку), але взятих у досить несподіваному ракурсі. Замикає низку оповідань заглавна новела. Її потужний ліричний струмінь

²⁵ М.К. Переднє слово // Вецеліус В. Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших. – К.: ДВУ, 1925. – Вип.1. – С.3.

«динамізується» пішим простуванням автора вечірнім містом, в тінях якого ще живе й далі давноминулий Харків.

Психологічний «речовізм» та притаманні письменникові кіноматографічність, «подієвість» композиції твору виступають засобом конструювання світу «маленької», звичайної людини і в уривках сатиричної оповіді про «філософа» Майбороду, оприлюдненої тоді ж таки на сторінках журналу «Всесвіт».

У цей час Майк Йогансен відкриває для себе кіно, пише спільно з Юрієм Тютюнником, амністованим соратником Симона Петлюри, сценарій фільму «Звенигора» (надалі змінений і поставлений Олександром Довженком, зі зміщенням концептуально-символічного навантаження у бік класового розбрату українського народу, внаслідок чого Йогансен взагалі відмовляється від авторства), а також сценарій «Марево землі». Та ще більше його поглинає театр. На згаданому театральному диспуті 8 червня 1929 року Лесь Курбас зауважував: «Хіба не тісний зв'язок у мене з драматургами, наприклад, із Кулішем, зв'язок з т. Йогансеном, що дійсно виробився на майстра жанру театрів...»²⁶. Саме «Березіль» ставить оперету «Мікадо» (на ¼ написану в співавторстві з Миколою Хвильовим й Остапом Вишнею) та ревію «Алло на хвилі 477». Також письменник плідно працює над перекладами, зокрема й драм, активно експериментує зі словом, що особливо яскраво простежується на межі різних жанрів.

Одним із таких виявів є запропонована письменником після ліквідації ВАПЛІТЕ концепція «Літературного ярмарку», який, попри проголошену позагруповість, став прихистком ваплітян і, по суті, продовженням діяльності організації в нових формах.

Уже перше число «Літературного ярмарку» засвідчило якісно інший рівень прозової творчості Майка Йогансена, відображений в експериментальній «Подорожі ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки Альцести у Слобожанську Швайцарію». Вигадливий тон викладу

²⁶ Лесь Курбас у театральній діяльності, в оцінках сучасників... – С.651.

повіді з бароково довгою назвою й таким же дещо химерним змістом був цілком органічним у загальному річищі містерійно-вертепного дійства та пародійно-іронічної літературної містифікації журналу, починаючи від автобіографій упорядників кожного окремого числа до супроводжувальних інтермедій. Екзотичні маріонеткові парсуни й одночасно їхня травестійна нетождсамість створюють контекст для головного героя — ландшафту, краєвидів, що нанизуються вервечкою подій подорожі озерною Швейцарією²⁷.

Надзвичайний ліричний струмінь опису посилюється поетичними вставками — конденсатом почуттів і настроїв, які заповнюють і власне епічний простір притаманними Йогансену тонкими алітераціями. Співзвучними, а ще точніше — суголосними були «Подорожі...» «Неймовірні авантури дона Хозе Перейри у Херсонському степу», оприлюднені у восьмому числі «Літературного ярмарку».

У 1930 році Майк Йогансен об'єднав ці два авантюрно-гострі сюжети однією композицією та загальною назвою «Подорожі ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію», використавши свій улюблений принцип кінематографічної динамічності.

Увиразнюється й загальна літературно-ігрова концепція «Подорожі...» — кільцева композиція: англomовна передмова — уривок неопублікованої праці автора «Ландшафт в літературі» з вказівкою використання лише для критиків, — якій передує епіграф латиною з Горація: «Небо, а не душа змінюється, коли за море мандруєш», подана українською наприкінці твору, щоправда, без зауваги «... only dull, thick-headed, loquacious idiots», проте з поширеним коментарем:

²⁷ Цей топонім цілком реальний, а не лише жартівливий додаток до прізвища автора та персонажів-подорожніх, що, як і більшість героїв прози письменника, мають дещо незвичні й химерні в українському середовищі імена. Річ у тому, що на Слобожанщині, окрім описаної Йогансеном, є принаймні ще кілька місцевостей, які й нині називаються Швейцаріями, а до 60-х років ХХ століття, до ліквідації за «неперспективністю», існувало навіть село Швейцарія по річці Оскіл, притоці Сіверського Дінця.

«Із декоративного картону він (*себто автор — Р.М.*) вирізав людські фігури, підклеїв під них дерев'яні цурпалки, грубо розмалював їх умовними фарбами, крізь картонні пупи протягнув їм дрiт і весело засовав цими фігурами під палючим сонцем живого, справжнього степу й під вогким ризям справжніх яворів Слобожанської Швейцарії. А щоб читач, бува, не подумав, що фігури ті живі, автор у найпатетичніших місцях, розірвавши їм картонні груди, просував крізь них свою патлату голову, а подекуди (нехай сто разів вибачить йому розумний читач і прекрасна читачка) і просто поливав їх із театральної пожевної шланги холодною водою.

Отож, любі мої, не сердьтеся на дроти й картон, і патлату авторову голову, і на холодні душі, і на те, що фігури в безглуздому танці з'являються, зникають, повертаються до вас спиною і взагалі морочать вам голову своєю абсурдною поведінкою. Ніде не написано, що автор у літературному творі зобов'язався водити живих людей по декоративних пейзажах. Він може спробувати, навпаки, водити декоративних людей по живих і соковитих краєвидах»²⁸.

Зрештою, в українській белетристиці навряд чи віднайдемо щось подібне не лише за задумом, а й за рівнем утілення. Цей експериментальний твір можна потрактувати як вершинний і в прозовій, і в поетичній творчості Майка Йогансена періоду «манівців романтики чистого слова», доби «туманного романтизму» — епохи ВАПЛІТЕ і «Літературного ярмарку», останній рік якої своїм початком ще давав підстави для сподівання: «Отже, сподіваємось! Ви, о Майку Йогансене (сподіваємося), в своїй новій повісті «Майборода» (Ви обіцяєте дати її до нашого альманаху!) відкинете на деякий час свою ж таки теорію («мистецтво, як лимонад») і вийдете перед наші світлі очі з виробом довійськової якості. Прийміть же від нас як скромний дар нашу тривогу радості, — тривогу радості за майбутнє Вашого, як нас рішуче запевняють і Стерн, і Сервантес, не аби-якого таланту ще далеко не

²⁸ Йогансен М. Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію. — Х.: Пролетарий, 1930. — С.212-214.

остаточно виявлених можливостей»²⁹. Та надходила доба «героїчного терпіння» «учасників соціалістичної будови», час «поразок, відступів і останніх спроб знайти місце для нового старту»³⁰.

Початок нового періоду — 1931 рік — був позначений виходом двох збірок прози Майка Йогансена «Оповідання про Майкла Паркера» та «Життя Гая Сергійовича Шайби». І коли пригоди Майкла Паркера продовжують розвивати сповнені незвичайними подіями, динамікою розгортання авантюрні сюжети, намічені ще в «Пригодах Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших» і «Подорожі ученого доктора Леонардо», щоправда, без поетичних ремінісценцій та зі значним зменшенням ступеня грайливості, то решта оповідань, вміщених у цих двох книгах, «Списана спина» й «Життя Гая Сергійовича Шайби», подаючи оригінальні зразки поетичних «мотто» та текстових вкраплень, замикаються в ідейному колі сюжетних колізій «героїчних буднів» «соціалістичної будови».

Подібні тенденції можна також відзначити й у творах «Оповідання слюсаря Шарабана» та «В гостях у Н-ській дивізії», які разом із «Появою, пригодами і смертю Майкла Паркера» та повістю «Подорож ученого доктора Леонардо...» увійшли до останньої книги прози письменника «Оповідання» 1932 року.

Однак не варто відносити подібні зміни до наслідків зумовленої зовнішніми обставинами еволюції письменника, чи то пак певної «деградації», адже це далеко не так. Маємо справу знов таки з певним експериментом на ідейно-жанровому рівні й, відповідно, адекватним задуму втіленням. Цікавими є саме з цього погляду збірки гуморесок Майка Йогансена 1929 року «Луб'яне решето» та «Солоні зайці», що вийшли друком у серії «Весела книжка» видавництва «Плужанин».

²⁹ Інтермедія патосу // Літературний ярмарок. – 1928. – №1(131). – С. 199.

³⁰ Див. запропоновану Г. Костюком періодизацію творчості М. Хвильового, яку можна достосувати й загалом до характеристики «червоного ренесансу»: Костюк Г. Микола Хвильовий. Життя, доба, творчість // Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах. – Нью-Йорк, Балтімор, Торонто: Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1984. – Т.1. – С.38.

Спроба Йогансена відмежуватися від надмірної ідеологізації через створення ще 1930 року техно-мистецької групи «А» за тих умов не могла реалізуватися. 1931-го Микола Хвильовий констатував: «така організація, як група “А”, теж заметушилась. Це мистецько-технічне, ліво-інтелігентське об'єднання хоч поки й продовжує своє існування, але та розгубленість, яку ми там не можемо не спостерігати, більш як красномовно говорить, що доля й цієї організації визначилася питомою вагою такого угруповання, як ПРОЛІТФРОНТ»³¹.

Саме ПРОЛІТФРОНТ став останнім організаційним прихистком для більшості колег-однодумців Майка Йогансена, тієї групи «партійної радянської інтелігенції», що так чи інакше еволюціонувала через «Гарт», ВАПЛІТЕ й «Літературний ярмарок» і мала свою «своєрідну систему поглядів на літературу, на мистецтво й навіть на життя й що притримувалася певних громадсько-етичних ідеалів»³².

Ставка на «генія», боротьба за «велику літературу» на противагу літературі «дня», погляди на письменника як на громадську одиницю, що «мусить бути в конфлікті з сучасним йому суспільством... — все це може входити, звісно, тільки в систему поглядів і ідеалів дрібної буржуазії...»³³.

Тож, щоби уникнути «конфлікту з суспільством», просто необхідно знівелювати своє «Я», відмовитися від попередньо зробленого, перестати існувати або ж, усупереч усьому, торувати намічений шлях, поки вистачить сил.

Після фатального пострілу Миколи Хвильового 13 травня 1933 року подальша доля Майка Йогансена була вирішеною. Питання стояло лише — «коли». Як каже Іван Левадний, «шведське походження і діяльна участь у ВАПЛІТЕ зробила його після смерті Хвильового об'єктом нападів. Йому закидали, що він не добачав завдань, які ставить комуністична партія перед письменниками, й ігнорує їх. Йогансена відсилають у творче відрядження в

³¹ Хвильовий М. За консолідацію // Червоний шлях. – 1931. – №4. – С. 88.

³² Там само. – С. 90.

³³ Там само.

нафтову промисловість, у висліді чого з'являється книжка його нарисів про нафту “Кос-Чагил на Ембі”, але й у ній критика знаходить контрреволюційні натяки»³⁴. Книга датована 1936 роком.

Слід наголосити, що Майк Йогансен, автор шести книжок нарисів («Подорож людини під кепом: Єврейські колонії» /1929/, «Подорож у радянську Болгарію» /1930/, «Три подорожі» /1932/, «Під парусом на дубі» /1933/, «Подорож у Дагестан» /1933/ та «Кос-Чагил на Ембі» /1936/), — виступив зачинателем у вітчизняній журналістиці цього популярного й нині документального жанру. Рясно пересипані віршами нариси Йогансена наближаються до кращих зразків його прозового доробку. Проте це є темою для окремих подальших студій.

Навіть у цей складний, з погляду психології творчості, час енергія пошуку не залишає митця. Майк Йогансен віднаходить ще одну форму можливого вияву художності, продовжуючи роботу в галузі дитячої літератури (перші оповідання «Жабка», «Кіт Чудило», «Собака (Джек)» вийшли під однією обкладинкою ще 1929 року). Щоправда, у творах «Хитрі качки» (1935), «Старий вепр» (1936), «Джан та інші оповідання» (1937), адресованих молодшому читачеві, стильова манера письменника дещо видозмінюється, можливо, й через специфіку жанру, адже цілком по-йогансенівському химерний вигляд має новела «Ситтутунга» у першому числі «Червоного шляху» за 1936 рік³⁵.

Про ще одну річ, датовану 1936 роком, згадує Микола Глобенко в огляді «Література останніх десятиліть»: «Сконфісований цензурою автобіографічний роман “Югурта”, що являв широку картину передреволюційного Харкова, до читача не дійшов»³⁶. Оригінал рукопису було вилучено НКВС і, ймовірно, знищено під час відступу більшовиків із

³⁴ Левадний І. Українська література в боротьбі і жертви цієї боротьби // Російщення України. Науково-популярний збірник /За ред. Леоніда Полтави. – Без м. та р. вид.: Видання Українського Конгресового Комітету Америки Ради Оборони і Допомоги України (Репринт). – К., 1992. – С.317.

³⁵ Йогансен М. Ситтутунга: Новела // Червоний шлях. – 1936. – №1. – С.77-86.

³⁶ Глобенко М. Література останніх десятиліть // Петров В., Чижевський Д., Глобенко М. Українська література. Мірчук І. Історія української культури. – Український Вільний Університет. Серія: підручники Т.14/15. – Мюнхен – Львів, 1994. – С.233.

Харкова в роки Другої світової війни. Щоправда, в архіві відомого московського перекладача П. Б. Зенкевича віднайдено здійснений ним 1936 року переклад твору російською мовою³⁷.

«Харків, як тема великого полотна, — читаємо в одному з останніх виступів Майка Йогансена в пресі, — цікавить мене давно, і цікавить не тому, що я його найкраще знаю, в ньому народився, провів дитинство, вчився. Звісно, це теж має значення, але тема про Харків переважає над іншими, головню, тому що на цьому сьогоднішньому місці індустріальних велетнів, колишньому збіговищу й зборищі купців, більш ніж на якому іншому, позначилася творча і життєдайна сила пролетаріату. Там, де було старе місто з напіврозваленими халупами й величезними смітниками, постало нове гігантське місто, що дорівнює, а де в чому й перевищує європейські. Хто знає старий Харків, той не скаже, що це перебільшення. Я вже не кажу про колосальні зміни в житті, які сталися за цей час. Навіть на наших новобудовах я не спостерігав таких дивовижних метаморфоз, як у Харкові. <...> Першу частину свого твору про Харків я вже закінчив. Це не хроніка, не історичні розповіді, не нариси. Мій твір являє фабульну повість, задуману на широкому розгортанні подій. В першій частині малюється Харків перед імперіалістичною війною. Здаю її видавництву в липні і зараз же приступаю до роботи над продовженням твору»³⁸.

Тож можна припустити (на це вказує й дата завершення перекладу – «17/VIII – 36 г.»³⁹), що віднайдений переклад є першою частиною повісті про Харків, будучи, до речі, композиційно цілісним, завершеним і по-своєму унікальним автобіографічним твором.

Майстерно виконане епічне полотно передреволюційного Харкова з широким спектром соціального зрізу: від господарів міста до журавлівських

³⁷ Йогансен М. Югурта (Повість о старом Харькове). – Переклад повісті рос. мовою П. Б. Зенкевича. – 1936. – Автограф перекладача. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Архів П. Б. Зенкевича (Ф.148, № 34).

³⁸ Йогансен М. Книга про місто індустріальних велетнів // Літературна газета. – 1936. – 12 червня. – С.2.

³⁹ Йогансен М. Югурта ... – Арк. 72 зв.

бабів та буденних «ваньків»⁴⁰, — максимально концентрується в часі й дії: лише за кілька днів, що стали, за дивним збігом обставин і подій, хід яких спричинило падіння з коня поліцейського, а також причиново-наслідкових зв'язків, відображених у багатолінійності сюжету, — останніми днями дитинства сина гімназійного вчителя, зачарованого красою природи мурашиного короля Югурти Янсона. Зі смертю батька (композиційною кульмінацією повісті) для нього розпочинається доросле життя.

Проголошена контрастивність Харкова старого й пожовтневого⁴¹ виводиться лише в епілозі разом із розв'язкою, хронологічно зміщеною на двадцять років від часу перебігу подій, натомість виокремлення їхніх деталей супроводжується описом характерних ознак минулого, напевне ж для чіткішого усвідомлення, «що принесла Жовтнева революція»⁴². Та читачеві, знайомому з реаліями суспільно-політичного життя 1930-х років, — сучаснику автора, раптом впадають в око «одвічні мотиви», що знаходять відображення в показі харківської опозиції «московському козлогласію», пробудження українського ества міста Російської імперії та дивовижної незмінності її, хоч уже в іншому часі й іншій країні, усе того ж поліцейського режиму.

Однак ці «мотиви» — лише побіжні, третьорядні асоціації в розгортанні головної сюжетної лінії — по-щемкому світлої історії кохання Югурти Янсона та Клави Ізвєкової, двох щасливих людей, яких після довгих років розлуки й мандрів знову поєднав оновлений Харків.

18 серпня 1937 року о 16-й годині⁴³ Майка Йогансена було заарештовано. Підставою для ув'язнення, майже за сценарієм, описаним у повісті, щоправда, з іншою атрибутикою, послужили «матеріали про участь Йогансена в діяльності антирадянської, націоналістичної організації, яка

⁴⁰ Ваньки (з наголосом на останньому складі) – місцева назва візників.

⁴¹ Див. також передмову до: Йогансен М. Харків (Уривок з повісті) // Літературна газета. – 1934. – 7 листопада. – С.3.

⁴² Там само.

⁴³ Ці дані з листа останньої дружини М. Йогансена Віри Ніколаєвої до С. А. Крижанівського від 1961 року, який зберігався в особистому архіві адресата.

прагнула шляхом терору й збройного повстання проти Радянської влади відірвати Україну від Радянського Союзу»⁴⁴.

На допитах письменник поведився із властивою йому гідністю: «В бесідах з Епіком, Вразливим я говорив, що Остап Вишня — ніякий не терорист, — свідчив він на допиті 16 жовтня 1937 року. — Що саджають людей безневинних у тюрми. Я стверджував, що арешти українських письменників є результатом розгубленості й безсилля керівників партії і Радянської влади»⁴⁵. Та ми можемо лише припускати, яким нелюдським тортурам було піддано вільнолюбного Майка і яка страшна трагедія його спіткала⁴⁶. Адже цього не відчитаєш у протокольних записах, а Іван Багряний, який перебував в ув'язненні із Йогансеном у Холодногірській тюрмі, волів змовчати подробиці (хоч, як можна зробити висновок із його листування з Аллою Гербурт-Йогансен, повинен був поділитися ними з його рідними⁴⁷).

24 жовтня Майку Йогансену було пред'явлено звинувачувальний висновок, в якому зазначалося, що він «з 1932 р. був учасником антирадянської націоналістичної організації, яка ставила своєю метою повалення Радянської влади методами терору й збройного повстання: завербував 4 особи для участі у повстанні; погодився особисто взяти участь у виконанні теракції проти керівників компартії і Радянського уряду»⁴⁸. На цій підставі письменника засудили на смерть «з конфіскацією всього особисто йому приналежного майна» і розстріляли 27 жовтня 1937 року в Лук'янівській в'язниці Києва.

⁴⁴ Юткін В. Йогансен М. Г. // З порога смерті...: Українські письменники – жертви сталінських репресій. – К.: Радянський письменник, 1991. – С.213.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Див. також: Архівно-слідча справа Майка Йогансена / підготували до друку Олександр та Леонід Ушкалови // Від бароко до постмодерну. Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди]. – Харків: Майдан, 2011. – Т.VIII – С.254-278

⁴⁷ Лист Івана Багряного до Алли Гербурт-Йогансен від 29.XI.52, що зберігається в архіві доньки адресата – Г. М. Шепко.

⁴⁸ Юткін В. Йогансен М. Г. ... – С.214.

Вирок було скасовано, і «справу про нього виробництвом» припинено «за відсутністю складу злочину» 20 березня 1958 року⁴⁹. У надісланому свідоцтві про смерть, окрім дати, — великі прочерки навпроти місця та причини смерті⁵⁰.

Упродовж цих двадцяти років та й довго по тому ходили різноманітні перекази про подальшу долю Майка Йогансена. Його зустрічали на Соловках, він божеволів, його розстрілювали за нездатність працювати на лісоповалі, він навіть помирав від запалення легень нібито в той самий день, коли вже було підписано наказ про його звільнення, — свідомість тих, хто хоч трохи знав письменника, не могла примиритися з обірваністю захоплюючого сюжету яскравого життя одного з когорти «перших хоробрих», залюбленого в слово романтика, спортсмена й науковця, мисливця й філософа, поета й невтомного мандрівника, котрого колись та мусить дочекатися Клава Ізвєкова на Мурашиному вигоні Журавлівських схилів таки по-справжньому оновленого Харкова.

Ось іду по рейці і хитаюсь,
Чи дійду до краю, чи впаду,
Ліс ліворуч, мов зелений заєць,
Задивився на мою ходу.

Десь далеко одинокий коник
Пісню травам і лісам згадав:
Наче гасне дерев'яний дзвоник,
Наче спить і падає вода.

Скільки днів любилося з ночами,
Розтавало вранці у вікні,

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Дані з листа останньої дружини М. Йогансена Віри Ніколаєвої до С.А. Крижанівського...

Скільки птиць летіло над полями,
Не верталось до мене уві сні⁵¹, —

цілком спонтанно спадають на думку йогансенівські рядки, коли минаєш той Мурашиний вигін... І в цю мить якось по-особливому світло стає від думки, що і вигін, і сам Мурашиний король, і його яскрава й натхненна творчість усе ж не замкнуться в пам'яті та уяві лише дрібки залюблених словом... і що таки «полізуть ще раз в історію», аби наректи йому «хімерне ймення — Йогансен»:

Я іду по рейці і хитаюсь,
Чи дійду до віку. Чи впаду.
Ліс спинивсь. Ліс, мов зелений заєць,
Задивився на мою ходу.

⁵¹ Йогансен М. Поезії. – К.: Радянський письменник, 1989. – С. 99.